TARIXIY SHAXSLAR VA MILLIY-MADANIY KODLARNING INGLIZCHA TARJIMADA QAYTA YARATILISHI

Hamroyeva Sharifa Shukur qizi
Buxoro davlat universiteti,
s.s.hamroeva@buxdu.uz
https://doi.org/10.5281/zenodo.22107012

Annotatsiya. Maqolada Oybekning “Navoiy” va Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanlaridagi tarixiy shaxslar nutqi hamda milliy-madaniy kodlarning inglizcha tarjimada qayta yaratilishi tahlil qilinadi. Qiyosiy, kontekstual va lingvopragmatik tahlil vositasida tarixiy ism, maqol, metafora, diniy marosim va noverbal ishoralarning tarjima yechimlari baholanadi. Natijalar denotativ moslikning o‘zi tarixiy obrazning ma’naviy portreti va davr ruhini saqlash uchun yetarli emasligini ko‘rsatadi.
Tayanch so‘zlar: tarixiy roman, badiiy tarjima, tarixiy shaxs, milliy-madaniy kod, dinamik ekvivalentlik, domestikatsiya, begonalashtirish.

Kirish. Tarixiy roman tarjimasi ikki vaqt va ikki madaniyat o‘rtasida muloqot o‘rnatadigan murakkab adabiy hodisadir. Bunday asarda faktik tarix, muallif badiiy konsepsiyasi, davrga xos nutq, xalqona tafakkur va estetik shartlilik bir butun tizimni tashkil qiladi. Shu sababli tarjimonning vazifasi voqealarni boshqa tilda bayon qilish bilangina cheklanmaydi; u tarixiy shaxslarning ijtimoiy maqomi, axloqiy pozitsiyasi, nutqiy individualligi va milliy xotiradagi o‘rnini ham qayta yaratishi kerak. Bassnett tarjimani madaniy tizimlar o‘rtasidagi munosabat sifatida ko‘radi [1]. Bu qarash tarixiy roman uchun ayniqsa muhim, chunki matndagi birgina maqol, murojaat yoki marosim butun bir davrning aksiologik tajribasini faollashtirishi mumkin.

Oybekning “Navoiy” romanida Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Majiddin Muhammad va boshqa tarixiy shaxslar Temuriylar davri siyosiy-madaniy muhitining badiiy markazini tashkil qiladi. “Yulduzli tunlar”da esa Bobur va Humoyun obrazlari tarixiy fakt, xalq rivoyati va diniy tasavvurlar kesishgan nuqtada gavdalanadi. Mazkur asarlarning inglizcha tarjimalari tarixiy obrazni xorijiy kitobxonga tanishtiradi, biroq ayrim yechimlarda leksik ma’no saqlangani holda konnotativ, ritual yoki pragmatik qatlam zaiflashadi. Tadqiqotning dolzarbligi ana shu ko‘p qatlamli yo‘qotishlarni tizimli ko‘rsatish va funksional jihatdan maqbul variantlarni asoslash bilan belgilanadi.

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqotning nazariy asosini Y. Nidaning formal va dinamik ekvivalentlik haqidagi qarashlari, L. Venutining domestikatsiya va begonalashtirish strategiyalari, M. Beykerning so‘z, frazeologik birlik va pragmatik darajadagi ekvivalentlik modeli hamda P. Nyumarkning semantik va kommunikativ tarjima tamoyillari tashkil etadi [2–6]. Nida maqsadli auditoriyada manba matniga yaqin ta’sir hosil qilishni ustuvor deb biladi [5]. Venuti esa ravonlik ortida manba madaniyatining “ko‘rinmay” qolish xavfini ko‘rsatadi [6]. Bu ikki yondashuv tarixiy roman tarjimasida qarama-qarshi emas: madaniy

kod tanib bo‘lmaydigan darajada begona bo‘lsa, ehtiyotkor eksplikatsiya; uning obrazli shakli tarixiy koloritning tarkibiy qismi bo‘lsa, nazoratli begonalashtirish zarur.

Beykerning tasnifi maqol, metafora va marosim birliklarini faqat lug‘aviy muqobil asosida emas, balki ularning matndagi vazifasi bo‘yicha baholash imkonini beradi [2]. Hermans tarjimani adabiy va mafkuraviy tizimlar ta’siridagi qayta yozuv sifatida izohlaydi [3]. Demak, tarixiy shaxs nutqining tarjimasi neytral lingvistik operatsiya emas: tanlangan birlik qahramonni donishmand, zolim, ojiz, dindor yoki mas’uliyatsiz qilib ko‘rsatish darajasiga bevosita ta’sir qiladi.

Metodlar. Material sifatida “Navoiy” romanining 2019-yilgi o‘zbekcha nashri va I. M. Tukhtasinov hamda O. M. Muminov tayyorlagan inglizcha tarjimasi, “Yulduzli tunlar”ning 2018-yilgi nashri, uning I. M. Tukhtasinov, U. R. Yo‘ldoshev, A. A. Khamidov tomonidan amalga oshirilgan bevosita tarjimasi hamda C. Ermakova tarjimasi tanlandi [7–11]. Tahlil birliklari maqsadli tanlama asosida tarixiy shaxs nutqi yoki milliy-madaniy kodni faollashtiruvchi besh parcha bilan chegaralandi. Qiyosiy tahlil asliyat va tarjima o‘rtasidagi semantik siljishni; kontekstual tahlil birlikning syujet va xarakter yaratishdagi vazifasini; lingvopragmatik tahlil esa kitobxonga yo‘naltirilgan ta’sirni aniqlash uchun qo‘llandi.

Har bir misol to‘rt mezon asosida baholandi: 1) denotativ mazmunning saqlanishi; 2) emotsional-ekspressiv bo‘yoq; 3) tarixiy-madaniy indeks; 4) personaj nutqiy portretiga qo‘shgan hissasi. Taklif etilgan variantlar “yagona to‘g‘ri tarjima” sifatida emas, balki yo‘qolgan funksiyani ko‘rsatadigan tahliliy rekonstruksiya sifatida berildi.

Muhokama. Husayn Boyqaroning “Qon to‘kmoq fikri menda ham yo‘q” gapi tarjimada “I do not think of shedding blood” shaklida berilgan [7, 459-b.; 8, 325-b.]. Asosiy propozitsiya saqlangan, ammo “menda ham” birikmasidagi qarama-qarshi pozitsiyaga qo‘shilish va ichki iztirob ohangi kuchsizlangan. “Nor do I wish to shed blood” yoki “I, too, have no desire to shed blood” varianti siyosiy mas’uliyat va ruhiy ikkilanishni aniqroq beradi. “Noqobil farzand”ning “unworthy son” shakli lug‘aviy mos, biroq kontekstda “wayward son” vorisning boshqarib bo‘lmas xulqini tabiiyroq ifodalaydi.

Navoiyning “bo‘yniga tayoq urmoq otaning vazifasidir” jumlasi “the duty of father hit him with a stick on his neck” tarzida so‘zma-so‘z o‘girilgan. Grammatik nuqsondan tashqari, nishon tilida bu jumla tarbiyaviy metaforani jismoniy zo‘ravonlik tasviriga aylantiradi. “It is a father’s duty to discipline a son who cannot understand affection” shakli metaforaning funksional mazmunini tiklaydi. Biroq “discipline” tarixiy obrazni haddan tashqari zamonaviylashtirmasligi uchun matn atrofidagi arxaik ohang bilan muvozanatlashtirilishi lozim.

“It hurar, karvon o‘tar” maqolining “The dog barks, the caravan goes on” tarzida berilishi shakl va obrazni saqlagan muvaffaqiyatli yechimdir [7, 188-b.; 8, 165–166-b.]. Bu yerda begonalashtirish o‘qish jarayonini buzmaydi, chunki sabab–natija munosabati kontekstdan anglashiladi. Ayni paytda “har qadamda sizga tosh otadi” metaforasining “is trying to denigrate you” shakli obrazni abstrakt fe’l bilan almashtiradi. Tarjima tuhmat ma’nosini yetkazadi, ammo doimiy hujum, dushmanlik va siyosiy xavf semalarini qisqartiradi. “He casts stones at you at every turn” kabi obrazli variant kontekst bilan izohlansa, manba matnining dramatik energiyasi yaxshiroq saqlanadi.

Boburning Humoyun boshi atrofida uch marta aylanishi “Yulduzli tunlar”da jonni fido qilish, duo va xalqona tasadduq tasavvurlarini birlashtirgan marosimiy harakatdir [9, 412-b.]. Bevosita tarjimadagi “went round the bed of Humayun three times” harakat trayektoriyasini bildiradi, biroq uning sakral maqsadini ochmaydi [10, 584-b.]. “Circumambulated Humayun’s bed three times in an act of self-sacrifice” shakli qisqa eksplikatsiya orqali ritual funksiyani tiklaydi. “Circumambulate”ning diniy registri foydali, lekin izohsiz qo‘llansa, islomiy marosimning institutsional amali degan noto‘g‘ri tasavvur tug‘dirishi mumkin. Shuning uchun fe’l va funksional izoh birgalikda berilishi maqsadga muvofiq.

Tohir otasining “yoqasini ushladi” harakati qo‘rquv va hayratni bildiruvchi madaniy noverbal koddir. Bevosita tarjimadagi “caught ... the color of his shirt” iborasi “collar” so‘zining xato anglanishi tufayli kodni butunlay buzadi [9, 9-b.; 10, 11-b.]. Ermakova variantidagi “anxiously grabbed at his shirt collar” esa predmet va holatni tiklaydi [11, 25-b.]. Shunga qaramay, “in alarm, he clutched at his collar” varianti ingliz tilida tabiiyroq va o‘zbekcha ishoraning affektiv kuchiga yaqinroqdir.

Asliyat birligi	Amaldagi yechim	Asosiy siljish	Funksional taklif
Qon to‘kmoq fikri menda ham yo‘q	I do not think of shedding blood	ichki iztirob va “ham” urg‘usi susaygan	I, too, have no desire to shed blood
bo‘yniga tayoq urmoq	hit him with a stick on his neck	metafora qo‘pol literal harakatga aylangan	it is a father’s duty to discipline him
It hurar, karvon o‘tar	The dog barks, the caravan goes on	asosiy obraz va hikmat saqlangan	amaldagi variant maqbul
Humoyunning boshidan uch marta aylandi	went round the bed ... three times	ritual va tasadduq ma’nosi yopiq qolgan	circumambulated ... in an act of self-sacrifice
yoqasini ushladi	caught ... the color of his shirt	leksik xato, noverbal kod yo‘qolgan	clutched at his collar in alarm

Natijalar tarixiy-madaniy birliklarni tarjima qilishda “shaklni saqlash yoki ma’noni saqlash” dixotomiyasi yetarli emasligini ko‘rsatdi. Uchinchisi — tarixiy obrazning funksiyasini saqlash — hal qiluvchi mezondir. Masalan, “It hurar, karvon o‘tar”da shakliy yaqinlik funksional ekvivalentlikni ham ta’minlaydi. “Bo‘yniga tayoq urmoq”da esa shakliy yaqinlik personaj nutqini buzadi. Demak, strategiya birlik turiga emas, uning konkret kontekstdagi vazifasiga qarab tanlanishi lozim.

Tarixiy shaxs ismi va unvonlari ham izchil yondashuvni talab qiladi. “Majiddin parvonachi”dagi lavozim komponentini tushirib qoldirish personajning saroy ierarxiyasidagi o‘rnini noaniqlashtiradi. Transliteratsiya bilan birga ilk uchrashuvda ixcham izoh berish tarixiy indeksni saqlaydi. Xuddi shuningdek, “Sohibqiron”ni faqat ism tarkibida qoldirish mumkin, ammo nashrning izoh apparatida uning “Fortunate Commander”ga yaqin tarixiy unvon ekani tushuntirilsa, xorijiy kitobxon obraziy-mafkuraviy vazifani to‘g‘ri anglaydi.

Tahlilning cheklovi materialning maqsadli tanlangan parchalar bilan chegaralanganidir; shu sabab natijalar butun tarjima korpusining statistik tavsifi sifatida talqin qilinmaydi.

Keyingi tadqiqotda tarixiy ismlar, unvonlar, diniy birliklar, maqollar va noverbal kodlardan iborat parallel korpus tuzish, tarjima strategiyalarini miqdoriy belgilash hamda maqsadli auditoriya resepsiyasini eksperimental tekshirish maqsadga muvofiq.

Xulosa. “Navoiy” va “Yulduzli tunlar” misollari tarixiy shaxsning tarjimadagi qiyofasi leksik mazmundan kengroq hodisa ekanini tasdiqladi. Muvaffaqiyatli tarjima denotativ axborot, emotsional bo‘yoq, tarixiy-madaniy indeks va personajning nutqiy individualligini birgalikda qayta yaratishi kerak. Maqolning obrazli ekvivalenti milliy koloritni tabiiy saqlashi mumkin; literal metafora esa pragmatik xatoga olib kelishi mumkin. Diniy marosim va noverbal ishoralarda qisqa funksional eksplikatsiya ayniqsa samarali. Tarixiy roman tarjimoni shu bois til vositachisi bilan bir qatorda madaniy sharhlovchi va tarixiy nutq rekonstruktori vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bassnett, S. Translation Studies. 4th ed. London–New York: Routledge, 2014. 208 p.
2. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London–New York: Routledge, 1992. 304 p.
3. Hermans, T. (ed.). The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation. London: Croom Helm, 1985. 249 p.
4. Newmark, P. A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall, 1988. 292 p.
5. Nida, E. A. Toward a Science of Translating. Leiden: E. J. Brill, 1964. 331 p.
6. Venuti, L. The Translator’s Invisibility: A History of Translation. London–New York: Routledge, 1995. 353 p.
7. Oybek. Navoiy: roman. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. 480 b.
8. Tukhtasinov, I. M., Muminov, O. M. Navoiy. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 376 p.
9. Qodirov, P. Yulduzli tunlar: roman. Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. 576 b.
10. Tukhtasinov, I. M., Yo‘ldoshev, U. R., Khamidov, A. A. Starry Nights: Novel/Babur. Samarkand: SamSIFL, 2018. 624 p.
11. Ermakova, C. Babur: Starry Nights. London: Karimov Foundation, 2021. 472 p.